

Малишко С. І.,
*аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

ПОНЯТТЯ МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ЮРИДИЧНОГО ОБОВ'ЯЗКУ ПОВНОЛІТНІХ ДІТЕЙ ПІКЛУВАТИСЯ ПРО СВОЇХ НЕПРАЦЕЗДАТНИХ БАТЬКІВ

THE CONCEPT OF THE MECHANISM OF IMPLEMENTATION OF THE LEGAL OBLIGATION OF ADULT CHILDREN TO TAKE CARE OF THEIR IMPROVIBLE PARENTS

У статті з'ясовано характерні риси та сформульовано дефініцію поняття механізму реалізації юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

З'ясовано, що під механізмом слід розуміти внутрішню будову (сукупність складових) досліджуваного явища правової дійсності, елементи котрого утворюють систему та є взаємопов'язаними. Наголошується, що слід відмежовувати механізм забезпечення (створення умов), що як правило здійснюється органами публічної влади задля виконання людиною своїх обов'язків чи реалізації прав, від механізму фактичної реалізації можливостей чи зобов'язань безпосередньо особою.

Виокремлено такі характерні ознаки, що притаманні механізму реалізації юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків: а) за своїм значенням є соціально цінним феноменом; б) початок його дії пов'язаний з наявністю юридичного факту (втратою працездатності батьками); в) є системним утворенням, що складається з ряду елементів (підсистем), які взаємопов'язані; г) являє собою сукупністю юридичних інструментів (засобів і способів), що використовуються та заходів, які вживаються зобов'язаною особою; д) є багатограним, складним та динамічним правовим явищем, що відображає взаємодію елементів структури; е) його функціональне призначення полягає у створенні необхідних умов для повноцінного життя непрацездатних батьків, задоволення їхніх інтересів та потреб; є) внутрішня будова механізму включає такі обов'язкові складові: нормативну, інституційну, функціональну та ідеологічну підсистеми.

Під механізмом реалізації юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків запропоновано розуміти сукупністю юридичних засобів і способів, що використовуються, та заходів, які вживаються повнолітніми дітьми з метою створення необхідних умов для повноцінного життя непрацездатних батьків, задоволення їхніх інтересів та потреб.

Ключові слова: механізм, механізм реалізації права, механізм забезпечення прав людини, механізм забезпечення виконання обов'язку, механізм реалізації обов'язків, правові засоби, способи, заходи.

The article clarifies the characteristics and defines the concept of the mechanism of realization of the legal obligation of adult children to take care of their disabled parents.

It was found that the mechanism should be understood as the internal structure (set of components) of the studied phenomenon of legal reality, the elements of which form a system and are interconnected. It is emphasized that the mechanism of provision (creation of conditions), which is usually carried out by public authorities in order to perform their duties or exercise rights, should be distinguished from the mechanism of actual realization of opportunities or obligations directly by the person.

The following characteristic features are inherent in the mechanism of realization of the legal obligation of adult children to take care of their incapacitated parents: a) by its significance it is a socially valuable phenomenon; b) the beginning of its action is associated with the existence of a legal fact (loss of ability to work by parents); c) is a systemic entity consisting of a number of elements (subsystems) that are interconnected; d) is a set of legal instruments (means and methods) used and measures taken by the obligated person; e) is a multifaceted, complex and dynamic legal phenomenon that reflects the interaction of structural elements; f) its functional purpose is to create the necessary conditions for the full life of disabled parents, to meet their interests and needs; g) the internal structure of the mechanism includes the following mandatory components: regulatory, institutional, functional and ideological subsystems.

It is proposed to understand the mechanism of legal obligation of adult children to take care of their disabled parents as a set of legal means and methods used and measures taken by adult children to create the necessary conditions for full life of disabled parents, meet their interests and needs.

Key words: mechanism, mechanism of realization of the right, mechanism of ensuring human rights, mechanism of ensuring the fulfillment of duty, mechanism of realization of duties, legal means, methods, measures.

Постановка проблеми. Будучи необхідним елементом упорядкування всієї системи суспільних відносин, юридичні обов'язки виступають найважливішим чинником побудови демократичної, правової та соціальної держави. Без їх належного внутрішнього національного й міжнародного закріплення, а також забезпечення і реалізації неможливо уявити ефективне функціонування державних та громадських інститутів, становлення та підтримання законності, зміцнення правопорядку, стійкості та стабільності соціального розвитку. Одним з таких юридичних обов'язків є конституційне зобов'язання повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків, механізм реалізації якого до поки не розроблений в юридичній науці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Механізм реалізації юридичного обов'язку людини як явище правової дійсності досліджували у своїх працях такі вчені: О.В. Білоскурська, А. М. Колодій, Л.І. Летнянчин, В. А. Масленников, А. Ю. Олійник, О. О. Провальський, О. П. Черновол, О.О. Шинкарьова та ін. Проте, поняття і структура механізму реалізації юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків досі нез'ясовані.

Метою статті є з'ясування характерних ознак, що притаманні механізму реалізації юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків та формулювання на цій основі дефініції поняття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Принагідно зазначити, що термін «механізм», як зазначається в словниках та енциклопедичних виданнях, має кілька значень. В прямому значенні – це система рухомих ланок або деталей, що призначена для передачі чи перетворення (відтворення) руху; у переносному – система функціонування будь-чого, сукупність проміжних станів або процесів будь-яких явищ [1]. Під механізмом у переносному значенні також розуміють внутрішню побудову, систему функціонування чого-небудь, апарат якогось виду діяльності [2, с. 444], а також метод, спосіб, сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та інше явище [3, с. 665].

Із вказаного вище слідує, що під механізмом в контексті нашої наукової розвідки слід розуміти внутрішню будову (сукупність складових) досліджуваного явища правової дійсності, елементи котрого утворюють систему та є взаємопов'язаними.

Варто відзначити, що в правничій науці слово «механізм» доволі часто використовується дослідниками для відображення правових форм в їх динаміці. Як наслідок, в доктрині права, зокрема, використовуються такі юридичні конструкції як «механізм реалізації права (норм права)», «соціально-правовий механізм забезпечення прав людини», «механізм забезпечення виконання конституційного обов'язку» «механізм реалізації основних обов'язків» тощо. Уважаємо, що для досягнення поставленої дослідницької мети варто з'ясувати сутність та особливості вищевказаних механізмів.

Як наголошує В.М. Сирих, під механізмом правореалізації слід розуміти сукупність правових засобів, які повинні забезпечити реалізацію діючих норм права в конкретних правовідносинах. Серед зазначених засобів науковець виокремлює: методи тлумачення норм права; договори та угоди; правові засоби, які використовуються державою з метою охорони та забезпечення належного виконання зобов'язань учасниками конкретних правовідносин; акти застосування норм права [4, с. 167].

Схожу позицію висловлює М.Д. Гнатюк, який розглядає механізм реалізації права як особливу правову підсистему механізму правового регулювання, що містить в собі відповідні регулятивні та охоронні правові засоби, за допомогою яких об'єктивно і суб'єктивно право втілюється у фактичній поведінці суб'єктів, тобто залежить від їх вольової діяльності з метою досягнення відповідного правового результату [5, с. 5, 10]. З вказаного випливає, що механізм реалізації права є сукупністю юридичних засобів, що використовує суб'єкт правореалізації вступаючи у правовідносини.

В свою чергу Ю.М. Тодика під механізмом реалізації конституційних норм розуміє сукупність правових та інституційних елементів, за допомогою яких забезпечується на практиці здійснення конституційних установлень [6, с. 339]. А отже, вчений наголо-

шує на тому, що окрім юридичних засобів невід'ємною складовою механізму реалізації норм є органи публічної влади та інші суб'єкти права (інституції), які забезпечують реалізацію зобов'язальних норм права.

Зважаючи на органічну єдність прав та обов'язків людини, неабияке значення має з'ясування сутності механізму забезпечення та реалізації прав індивіда. Так, з погляду О.Ф. Скакун, соціально-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини – це система засобів і чинників, що забезпечують необхідні умови поваги до всіх основних прав і свобод людини, які є похідними від її гідності [7, с. 207].

Подібний підхід до розуміння соціально-правового механізму забезпечення прав людини підтримують О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко, які зазначають, що він є системою засобів та факторів, які забезпечують повагу до прав і свобод людини, що є суттєвими для повного та вільного розвитку. Дослідниками наголошується, що «механізм соціально-правового захисту відображає права та свободи особи як вищу цінність; рівень соціальної справедливості у суспільстві, ступінь гарантованості прав та свобод особи; здійснення суспільного порядку та безпеки» [8].

Із зазначеного слідує, що механізм забезпечення прав людини зводиться до створення умов (гарантій) реалізації можливостей людини за допомогою юридичних засобів та загальносоціальних чинників, в той час як під механізмом реалізації прав людини пропонується розуміти сукупність заходів, спрямованих на створення таких умов.

Проте, як стверджує М.В. Вітрук, соціально-правовий механізм реалізації конституційних прав і свобод не може бути замкнений на характеристиці засобів, що забезпечують їх реалізацію. Соціально-правовий механізм реалізації конституційних прав і свобод повинен бути розглянутий і з позицій самої реалізації у вигляді спеціальної діяльності як самого носія конституційних прав і обов'язків, так і тих органів, організацій і осіб, які виступають відносно цього носія як зобов'язані. На думку правника, для розуміння соціально-правового механізму реалізації конституційних прав і свобод громадян важливо, перш за все,

з'ясування місця і ролі в ньому системи гарантій, процесу самої реалізації, співвідношення реалізації і охорони (захисту) конституційних прав і свобод [9, с. 195, 201].

Схожих висновків доходить і В. Князев, який під механізмом реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків розуміє сукупність різних гарантій і дій, процес, у результаті функціонування якого особи, наділені певними правами, свободами та обов'язками, досягають цілей і благ, передбачених Конституцією України [10, с. 29]. Разом з тим, В.П. Колісник механізм реалізації прав національних меншин розглядає у двох площинах: як сукупність взаємопов'язаних елементів та як процес, тобто як сукупність кількох послідовних, логічно обумовлених стадій [11, с. 15].

Однак переконані, що вищезазначені погляди правників щодо включення до обсягу поняття механізм реалізації таких складових як процес та гарантії реалізації прав чи обов'язків людини є дискусійними, зважаючи на такі аргументи:

а) беззаперечним є той факт, що механізм реалізації прав людини дійсно включає в себе систему (перелік) необхідних заходів, що вживаються уповноваженим суб'єктом права з метою досягнення суспільно-значущої мети, водночас процес, що трактується в словниках як «послідовна зміна предметів і явищ, яка відбувається закономірним порядком, сукупність ряду послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату, послідовна зміна станів об'єкту в часі» відображає стадійність (етапність) вжиття таких заходів, а отже включення процесу реалізації до внутрішньої будови механізму реалізації є недоцільним;

б) під юридичними гарантіями прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, як наголошує О.Ф. Скакун, слід розуміти систему нормативно визначених, організаційно оформлених способів і засобів, що забезпечують реальне втілення прав, свобод, обов'язків людини і громадянина [12, с. 228]. А отже, слід відмежовувати механізм забезпечення (створення умов), що як правило здійснюється органами публічної влади задля належного виконання людиною своїх обов'язків чи реалізації прав, від механізму фактичної реалізації можливостей чи зобов'язань безпосередньо особою.

З погляду О.Ф. Мельничук, механізм реалізації права людини на освіту – це об'єднані загальносоціальні чинники, правові засоби, у тому числі врегульована нормою права діяльність уповноваженої і зобов'язаної особи, інших суб'єктів, які забезпечують уповноваженій особі задоволення потреби в здобутті освіти. На переконання вченої, модель механізму реалізації права людини на освіту може бути представлена такими елементами: загальносоціальні умови; принципи права; норми права; правовідносини (суб'єкти, об'єкти, юридичні права та обов'язки); юридичні факти; юридична діяльність; правосвідомість суб'єктів права; стадії реалізації суб'єктивного права на освіту; гарантії реалізації суб'єктивного права на освіту [13, с. 27].

Загалом не заперечуючи щодо такого підходу до трактування категорії механізм реалізації прав людини, все ж варто зауважити, що слід відмежовувати поняття правові засоби та юридична діяльність, зважаючи на існуючу теорію правових засобів. Як слушно з цього приводу зауважує Н.Д. Гетьманцева, правові засоби – це не сама діяльність, а той пласт «вузлового» інструментарію, з якого складається правова матерія та за допомогою якого, шляхом його використання, суб'єкти реалізують свої завдання і таким чином досягають поставленої мети [14, с. 301].

Водночас варто відзначити такий визначений вченим елемент механізму реалізації прав людини як правосвідомість суб'єктів права, що є невід'ємною складовою ідеологічної підсистеми досліджуваного механізму.

Водночас, переконані, що здійснення діяльності за допомогою правових засобів більш коректно розглядати у якості заходів. Розуміння категорії «заходи», стверджує В.А. Завгородній, має ґрунтуватися на поєднанні як інструментального, так і технологічного аспектів до розуміння поняття «засоби», тобто в їх діалектичній єдності [15, с. 260-261].

Отже, заходи – це сукупність дій (діяльність), що здійснюється за допомогою юридичних засобів у певний спосіб.

Окрему групу досліджень складають наукові праці, в яких вчені безпосередньо торкалися питань механізму реалізації обов'язку людини.

Так, наприклад, О.В. Білоскурською механізм забезпечення виконання обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей визначається як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих, передбачених Конституцією і законами України організаційних, нормативно-правових та інших засобів матеріального, процесуального, примусового, стимулюючого характеру по забезпеченню його виконання людиною і громадянином в Україні [16, с. 14].

Разом з тим, вчена дає характеристику організаційно-правовому та нормативно-правовому механізмам як складовим механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. І, таким чином, з одного боку дослідниця наголошує на тому, що механізм виконання обов'язку це сукупність певних засобів, а з іншого сукупність деяких інших менших за обсягом механізмів, що, на наш погляд, є суперечливим твердженням.

А. М. Колодій та А. Ю. Олійник розглядають механізм реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків як відносно відокремлену сукупність конституційних елементів, за допомогою яких в умовах додержання законності, з позиції гуманізму і соціальної справедливості кожною людиною і громадянином України здійснюються його конституційні можливості, знешкоджуються ті негативні умови, що можуть завдати шкоди практичному втіленню можливого у повсякденному житті.

Причому до елементів механізму реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина, в широкому розумінні, дослідники відносять: а) конституційні норми, що закріплюють суб'єктивні права; б) самі конституційні права та свободи, їх зміст, структуру та гарантії здійснення; в) юридичні обов'язки; г) юридичну діяльність, що є сутністю реалізації конституційного права; д) законність і правосвідомість людини та громадянина, що забезпечують правильне розуміння ними своїх конституційних прав, свобод та обов'язків і кожного права окремо, шляхів їх реалізації; е) стадії реалізації кожного конкретного конституційного права [17, с. 219].

Дійсно слід погодитися з позицією правників про те, що механізм реалізації прав та обов'язків являє собою сукупність елементів, що перебуваючи у взаємозв'язку сприяють втіленню можливостей людини у життя. Разом з тим виокремлення деяких елементів згаданого механізму є дискусійним. Так, наприклад, самі права, свободи і обов'язки, а також гарантії та принципи, зокрема, законності, є скоріше елементами правового статусу людини, а не механізму реалізації конкретної можливості чи зобов'язання особи.

Л.І. Летнянчин пропонує розглядати механізм реалізації основних обов'язків у вузькому розумінні як систему їх гарантій, яка включає: а) правову основу; б) інституційний елемент; і в широкому значенні: 1) як систему гарантій, 2) як процес практичного здійснення обов'язків, 3) як умови і фактори, що впливають на їх практичну реалізацію [18, с. 159-160].

Аналіз вказаної позиції правника дає підстави стверджувати про необґрунтованість одночасного включення до структури механізму системи гарантій, а також умов і факторів, що впливають на практичну реалізацію обов'язків, адже категорія гарантії в доктрині права тлумачиться як умови. На підтвердження власної позиції наведемо судження І. Бородіна, який стверджує, що під гарантіями прав і свобод людини і громадянина слід розуміти систему соціально-економічних, політичних, організаційних і юридичних умов, за допомогою яких особа реалізує свої права і гарантовані законом інтереси [19, с. 34].

Разом з тим варто відзначити виокремлення вченим інституційної складової механізму реалізації обов'язків, що являє собою сукупність органів державної влади, їх службових та посадових осіб, які наділені державно-владними повноваженнями впливати на виконання обов'язку з боку зобов'язальної сторони. Як зазначає з цього приводу О. П. Черновол в Україні існує система органів державної влади і місцевого самоврядування, які забезпечують реалізацію основних обов'язків людини і громадянина [20, с. 59].

Висвітлюючи особливості соціального механізму реалізації конституційних обов'язків, В. А. Масленников аналізує юридичні явища (категорії), які діють у процесі

їх реалізації, а саме: конституційні (загальні) правовідносини, у рамках яких відбувається реалізація основних обов'язків, роль окремих юридичних інструментів (відповідальність, санкції) в їх забезпеченні тощо [21, с. 7]. І хоча вчений не пропонує власної дефініції досліджуваного явища слід підтримати позицію автора щодо включення до структури механізму такого елемента як правовідносини, що є складовою функціональної підсистеми механізму реалізації обов'язків людини, котра являє собою сукупність елементів, призначенням яких є приведення в рух статичних складових механізму.

З погляду О.О. Шинкарьова, правовий механізм реалізації екологічних обов'язків має полягати в наступному: а) у можливості виконати екологічний обов'язок, чітко визначений у законодавстві; б) у встановленні екологічно-правового статусу громадян як носіїв екологічних обов'язків та специфіки їх правосуб'єктності; в) у закріпленні фактичного складу екологічного правовідношення з чіткою фіксацією умов настання екологічних обов'язків громадян; г) в заповненні прогалин в екологічному законодавстві, що регулюють зазначені обов'язки; д) у тлумаченні норм права, що встановлюють екологічні обов'язки; е) у створенні механізму застосування загальних та спеціальних гарантій реалізації екологічних обов'язків [22, с. 168].

Осмилення вищезгаданої позиції вченого дозволяє стверджувати, що механізм реалізації обов'язків людини зводиться до нормотворчої та правотлумачної діяльності органів публічної влади. Однак переконані, що в даному випадку мова йде скоріше про механізм забезпечення, тобто створення умов для успішної реалізації обов'язку, а не про механізм безпосередньої реалізації зобов'язання.

З погляду О. О. Провальського, механізм реалізації цивільно-правових обов'язків – це здійснення та застосування правових приписів або умов договору у формі їх виконання та дотримання суб'єктами цивільного права та компетентними органами з метою задоволення приватних та публічних інтересів учасників економічного обороту [23, с. 8].

Проте, як випливає з твердження автора, виконання та дотримання є формами реаліза-

ції норм права, а не елементами чи характерними рисами механізму реалізації конкретного обов'язку. Водночас слід зауважити про те, що дотримання як форма реалізації норм права передбачає невчинення дій, заборонених правовими приписами, а тому ця форма властива лише деяким обов'язками. В той же час, під застосування норм права розуміється діяльність державних органів, їх службових або посадових осіб, що спрямована на реалізацію правових приписів з метою вирішення конкретної справи шляхом видання індивідуально-правових актів. Тому при застосуванні норм права більш коректно стверджувати не про механізм реалізації обов'язку, а про механізм здійснення державно-владних повноважень органами публічної влади.

Висновки. З огляду на все вищевикладене запропонуємо такий концепт юридичного феномену, що складає предмет дослідження: механізм реалізації юридичного обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацевдатних батьків є сукупністю юридичних засобів і способів, що використовуються, та

заходів, які вживаються повнолітніми дітьми з метою створення необхідних умов для повноцінного життя непрацевдатних батьків, задоволення їхніх інтересів та потреб.

Досліджуваному механізму притаманні такі характерні ознаки: а) за своїм значенням є соціально цінним феноменом; б) початок його дії пов'язаний з наявністю юридичного факту (втратою працевдатності батьками); в) є системним утворенням, що складається з ряду елементів (підсистем), які взаємопов'язані; г) являє собою сукупністю юридичних інструментів (засобів і способів), що використовуються та заходів, які вживаються зобов'язаною особою; д) є багатогранним, складним та динамічним правовим явищем, що відображає взаємодію елементів структури; е) його функціональне призначення полягає у створення необхідних умов для повноцінного життя непрацевдатних батьків, задоволення їхніх інтересів та потреб; є) внутрішня будова механізму включає такі обов'язкові складові: нормативну, інституційну, функціональну та ідеологічну підсистеми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Механізм (значення). Вікіпедія – вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org>.
2. Ушаков Д.Н. Механизм. Большой толковый словарь современного русского языка. Москва: Альта-Принт, 2005. 1239 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
4. Сырых В.М. Теория государства и права : Учеб. для вузов. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Юстициформ, 2007. 703 с.
5. Гнатюк М.Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 19 с.
6. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины : проблемы теории и практики : монография. Харьков : Факт, 2000. 608 с.
7. Скакун О.Ф. Теория государства и права: учебник. Харьков : Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.
8. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2008. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part2/409.htm.
9. Витрук Н. В. Социально-правовой механизм реализации конституционных прав и свобод граждан. Конституционный статус личности в СССР. Б. Н. Топорнин, Л. Д. Воеводин, В. С. Шевцов и др. Москва : Юрид. лит., 1980. С. 195-210.
10. Князев В. Конституційні гарантії прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні. *Право України*. 1998. № 11. С. 29-31.
11. Колісник В. П. Конституційно-правові проблеми регулювання міжнаціональних відносин в Україні в умовах становлення правової держави : дис. ... д – ра юрид. наук. Харків, 2003. 36 с.
12. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Еспада, 2006. 776 с.
13. Мельничук О. Ф. Реалізація права людини на освіту : сутність та механізм. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 3. С. 23-29.
14. Гетьманцева Н. Д. Правове регулювання трудових відносин в сучасних умовах: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2015 481 с.

15. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні : теоретичний, методологічний і прикладний аспекти : монограф. Дніпро : ДДУВС, 2020. 536 с.
16. Білоскурська О. В. Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2008. 20 с.
17. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 332 с.
18. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні : проблеми теорії і практики : монографія. Харків : СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. 267 с.
19. Бородін І. Права та свободи громадян, їх класифікація, гарантії реалізації. *Право України*. 2001. № 12. С. 32-34
20. Черновол О. П. Механізм забезпечення та реалізації основних обов'язків людини і громадянина : окремі аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 57-60.
21. Масленников В. А. Конституционные обязанности граждан СССР : сущность и проблемы реализации. *Советское государство и право*. 1983. № 6. С. 3-10.
22. Шинкарьов О. О. Особливості правового механізму реалізації екологічних обов'язків громадян в Україні (теоретичний аспект). *Проблеми законності*. 2015. Вип. 129. С. 163-170.
23. Провальський А. А. Механізм виникнення и реализации гражданско-правовых обязанностей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2007. 21 с.